

KÖZÉP-EURÓPA PEREMVIDÉKE

Adat a kisebbségi kultúra természetrajzához

B Á N Y A I J Á N O S

A *perem* valaminek a széle, azt is mondhatom, valaminek a vége, ami után már más kezdődik, egy másik tárgy, történet, egy másik világ. De a perem nem lakatlan, nem kietlen része az őt megnevező teljesnek és egésznek. Nem lakatlan, ám legtöbbször félreeső és elhanyagolható része. Ezért a peremlét alapvetően hátrányos létforma. Ez a hátrány azonban nem üresség és nem hiány. A peremnek is vannak esélyei és lehetőségei, még ha ezek végletesen silányak, mellékesek, és minden bizonnyal könnyen feledhetők is.

A *peremkultúra* szóösszetétel is hátrányt jelöl, a kultúra hátrányos helyzetét, amelybe a perem mint valaminek a széle és vége sodorta. Így a hely, ahol a peremkultúra létezik, nem sok jóval kecsegteti a műveltség távlatait; felismerhető és megkülönböztető jegyeit meg jeleit a teljesnek és egésznek mondott kultúrája a lenézés és legyintés, ritkábban az elnéző megbocsátás gesztusaival minősíti. A teljes és az egész a középpont kultúrája, amely a peremen ér véget, ott van a széle és határa, ami a mindennapok szintjén leginkább abban nyilvánul meg, hogy oda (a peremre) csupán szállítani lehet, legtöbbször nem is igazán jó minőségű árut, de onnan átvenni legfeljebb nyersanyagot szokás, igen sokszor legfeljebb egzotikumot a további (akár kulturális) feldolgozás számára.

A kisebbségi kultúrák helyük és helyzetük folytán peremkultúrák; a mindenkor teljesnek vélt nemzeti kultúrák szélén és végén léteznek, amelyen túl már egy másik, az idegen kultúra világa kezdődik. És erre fontos odafigyelni. A peremen túl nem a hiány létezik, hanem a másik,

az idegen kultúrája kezdődik, amellyel a kisebbségi peremkultúrák helyhez kötöttségük révén érintkeznek és találkoznak. Hátrányos helyzetükben ez előnyt jelent, vagy legalábbis valamilyen esélyt és lehetőséget. Ha másban nem, abban mindenképpen, hogy nemcsak ismerik, hanem beszélnek is a peremen túl kezdődő másiknak, az idegennek a nyelvét. A nyelvismeret nyitja meg számukra a másik, az idegen kultúrájának világát. A közlekedés ebben az irányban is egyoldalú. A másik, az idegen nem vagy csak nagyon ritkán beszél a kisebbség nyelvét; nem zárkózik el tőle, rendszerint nincs is oka az elzárkózásra, csak egyszerűen nem figyel oda a kisebbség kultúrájára.

Ezért mondható, hogy a kisebbségi kultúrák hiánya valójában a hiányzó párbeszéd akár a középpont teljes (nemzeti) kultúrájával, akár az idegen, a másik nyelv kultúrájával. A párbeszéd hiánya pedig semmivel sem pótolható. A hiányzó dialógus az elhagyatottság, a magáramaradottság érzését kelti a kisebbségi kultúrában. Ezért kötődik rendszerint oly szorosan a helyihez, a lokálishoz, a vidékihez. Minden lehetséges kimozdulás ebből a helyzetből a provinciálissal való polémia. Sok irányból folytatható ez a polémia. Akár a középponthoz való szoros és egyre szorosabb kötődéssel, akár az idegen nyelv kultúrájában való otthonkereséssel. Ám könnyen belátható, hogy sem a középponttól való szándékos függőség, sem az idegenbe való szintén szándékos integrálódás nem vezet a provinciális kritikai feldolgozásához, sokkal inkább vezet a kisebbségi kultúra lényegének a felszámolásához. Ezt azonban csak abban az esetben lehetne valóban bizonyítani, ha tudnánk, ha tisztázódott volna egyszer is, mi valójában a kisebbségi kultúra lényege. Az nem lehet, hogy „tudjuk” ezt a lényegét, csak éppen nem mondhatjuk ki, mert valahol a kimondhatóság határán túl van. Annyi azonban mindenképpen elmondható róla, hogy sem a középpont irányából, sem az idegen távlatából nem olvasható el pontosan a kisebbségi kultúra lényege. Belülről kellene tehát rálátni. De ennek a nézőpontnak is van egy fontos feltétele. Sokszor, sajnos, meg is feledkezünk róla. A kultúra, és valószínűleg nemcsak a perem-, illetve a kisebbségi kultúra, megkülönböztető jegyeinek összessége, amit lényegnek is mondhatunk, nem az elkülönítés és elhatárolás útján közelíthető meg, sokkal inkább az összehasonlítás „keresztútjain”. Paradoxon ugyan, de igazságtartalmú paradoxon, hogy a hasonlóság többet mond és mondhat az egysről, mint a különbözőség; a kisebbségi (vajon csak a kisebbségi?) kulturális

identitás beszédmódja a hasonlóság megértése, nem a könnyebben belátható különbözőségé.

A kisebbségi mint peremkultúra hátrányos helyzete tölti fel tartalommal ezt a különös paradoxont.

A hátrány valaminek a hiányáról beszél. Mi hiányzik hát a peremkultúra világából? Aligha lehet a kérdésre pontos választ adni. Főként azért nem lehet pontosan megválaszolni, mert a peremkultúra hiányai nem sorolhatók fel hiánytalanul. Mondható, hogy a kisebbségi mint peremkultúrának hiányzanak, vagy legtöbbször hiányzanak, az intézményei, illetve hogy a meglévő intézmények legtöbbje a középpont vagy az idegen kultúra mintájára épült ki, holott más lenne vagy lehetne a funkciója. Különös, de nem értelmetlen mozzanat, hogy a középpont vagy a többségi mintájára kiépült peremvidéki intézményrendszert működtető tartalmak is máshonnan, azt is mondhatom, „kintről” származnak, és így sokkal inkább a központ vagy az idegen elvárásait és nem a peremkultúra szükségleteit fejezik ki. Vagyis teljes azonosságra és azonosulásra kényszerítik a lényege szerint csupán hasonlót. És így megszüntetik azt a különleges, vagyis paradox vonását a peremkultúrának, hogy sajátossága nem a különbözőben, hanem a hasonlóban rejtőzik. Ez a rejtőzködő az, amit a peremkultúra lényegének mondhatnánk, ha ki lehetne mondani. Más szóval nem a hiánylistákról olvasható le a kisebbségi mint peremkultúra hátrányos helyzete, hanem a csupán hasonlóban feltárható rejtőzőről.

Hátrányos helyzetét jelölő hiányként értelmezhető a peremkultúra nyelvének fokozatos és szembetűnő archaizálódása. A peremkultúra felismerhetően másként beszél a nyelvet. És itt nem egyszerűen a tájnyelvi sajátosságokra kell gondolni. Hanem azokra a hangtani és morfológiai különlegességekre, amelyek a beszélőt csalhatatlanul helyezik el a kultúra peremvidékén. A peremkultúra nyelve lassabban változik. Ezt a lassú változást lemaradásként is meg lehet élni. A lemaradással azonban nem különül el, inkább megőriz valamit abból, amit a nyelv alakulástörténete során elfelejt és kielejtözön magából. A peremkultúra beszédmódjának ebben is felismerhető fokozatos „elkülönböződése” azonban nem elhatárolódás. Lényege éppen a hasonlóságok feltárásában rejlik: a peremkultúra nyelve a hasonlóságok, nem az azonosság, sem a sokszor kikényszerített különbségek nyomán lesz felismerhetően saját nyelv.

A nyelvromlás a peremkultúra hátrányos helyzetének a következő jele. Nem múlhat véletlenül, hogy a peremvidéki nyelvészet elsősorban nyelvművelés, sem az, hogy a köznyelvre irányuló nyelvművelésnek a peremkultúrákban szigorú kritériumai és elvárásai vannak. A nyelvromlás folyamatai azonban csak nehezen szoríthatók vissza a nyelvművelés eszköztárával. Sokkal hatékonyabb lenne, lehetne a nyelvműveléssel párhuzamos szabad nyelvhasználat feltételeinek jogi és közösségi megteremtése.

De nem erről akarok szólni. Inkább arról, hogy miként változhat a nyelvromlás ismét paradox módon a peremkultúra értékévé. Az utóbbi évtizedekben a vajdasági magyar irodalom mint a perem-, illetve kisebbségi kultúra egyik, ha nem is legfontosabb, de mindenképpen elhanyagolhatatlan reprezentánsa két, megjelenésük óta kultikussá alakult művet hozott létre. Az egyik Végel László *Egy makró emlékiratai* című regénye, a másik Domonkos István *Kormányeltörésben* című hosszú verse. Mindkettő a nyelvromlásról szól. Végel regényében a peremre szorult, az utcára került nyelvről, amely nem válogat a kifejezés és közlés lehetőségei között, hanem az egyetlen lehetséges szót és mondatot mondja, a még megmaradottat, ezzel együtt az esetlegest és a véletlent. Az esetleges és a véletlen beszédmód könnyen kontaminálódik idegen szavakkal és idegen(es) nyelvi fordulatokkal. A makró beszédmódja már nem a könnyen változó hangtani és szótani szabályok ellen vét, hanem a sokkal szívósabb és alig változó szintaktikai, vagyis a nyelvi rendszer szabályai és törvényei ellen. A közvetlen megszólalás nyelvi esetlegességei és véletlenjei azonban Végel regényében az esztétikai és poétikai megformálás eszközeivé váltak. Így kiléptek saját, nyelvromlásként is érthető meghatározottságukból, és a megértésben, a megértés történéseiben esztétikai érvényességre tettek szert. Aligha kell hangsúlyozni, hogy ezáltal a nyelvi esetlegességek és véletlenek fel is számolták önmagukat. Már nem is tekinthetők nyelvromlásnak, sokkal inkább vehető a szerzői szándékot is megváltoztató nyelvi alakításnak. A makró világát tehát a nyelv uralja, a nyelviség nagyon határozott alakzatai.

A *Kormányeltörésben* ennél is radikálisabban szól a nyelvromlásról. Azért radikálisabban, mert nem a nyelvi véletlenek és esetlegességek uralják a mű szövegét, hanem a nyelvi lefokozás és lebontás. Uralkodó alakzata a versnek a létige infinitivusa. A szótári mozdulatlanúságba merevedett „lenni”, amely már nem töltheti be a megszólalás világor-

máló szerepét. A „lenni” ilyen alakjában már nem mondható, csak jelezhető. Ha nem mondható, akkor már nem is értelmezhető. A létege főnévi igenévi alakja csupán „van”, de nem „létezik”, hiszen mozdulatlanságra ítéltetett a versben. Ez egyúttal menekülés a jelentéstől, menekvés egy olyan nyelvi minimumba, amelyet átlépni már nem lehet, ott – ideig-óráig – csupán megmaradni lehet, és ez a maradás az infinitívusban semmiféle reményt nem kínál, mert a nyelv határáig jutott, amelyen túl már csak a „semmi kéz” (Tandori Dezső) keresgélhet a megtalálás minden illúziója és reménye nélkül. És itt, a nyelv mozdulatlanságában fordul át a vers az esztétikumba; létesülése a megértésben már nem függ a mondástól, a mondás alakzataitól sem, csupán a „van” függvénye.

A fenti két példa nem a kisebbségi mint peremkultúra hiányokból, ezúttal a nyelvromlásból következő hátrányos helyzetének lehetséges felszámolásáról beszél. Arról szól, hogy a hátrány elmélyíthető, mégpedig az esztétikumig, a kultikusságig hatóan. Van valahol egy küszöb, amit az *Egy makró emlékiratai* és a *Kormányeltörésben* átlépett. Ezt a küszöböt a hagyományból és a nyelvből építkező kultúra alakította. A peremkultúra, aminek lényege, metonimikusan szólva, éppen ez a küszöb. Aminek átlépése a regényt is és a verset is értelmezhetővé tette mind a teljes nemzeti, mind az idegen többségi kultúra számára. Ezekről pedig éppen hasonlóságaik alapján különböztethetők meg.

A peremkultúra hiánylistáinak ez a két többfelé ágazó eleme, a kulturális intézményrendszer, valamint a nyelviség hiányosságai írják körül a – most már talán kimondható – ambivalensen hátrányos helyzetű kisebbségi kultúrát.

Az ambivalencia pedig a peremkultúra létformája. Ezt nagyon szemmel láthatóan fogalmazta meg Mészöly Miklós a *Bolond utazás* című hosszú elbeszélésében, amikor a „legénységi mitológia” „Szutorisz” nevű „csillagának” portréját rajzolta meg. Szutorisz „a kárpátaljai Egyesült Magyar Dalárda basszistája” volt, és „nehézsúlyú bokszoló, az ungvári Vasúti Talpfa Megmunkáló Vállalat sportegyesületének súlycsoportelsője”. Majd így folytatódik a portré:

„De növelte külön tekintélyét a *félreeső* (kiemelés: M. M.) ország-rész is, ahonnét származott. A bizonytalan hovatartozás történelmi félhomálya, a havasokkal határolt erdőrengeteges zug, ahonnét csak módjával szivárogtak le hírek az ország mindennapjaiba, de egyúttal emlékeztetve is rá, hogy Rákóczi táborába innét sereglettek hűségesen

a bocskoros magyarok, és nem magyarok, később sem szakítva a bizonytalanság hagyományával, sorba próbálgatva a magyar, az osztrák monarchiás, a cseh, a szlovák, végül a várható szovjet fennhatóságot. Szutorisz unikum volt, kissé mulatságos kurvája a sehová nem tartozásnak, aki négy különböző nyelven tudott bekéredzkedni a legkülönbözőbb ágyakba.”

Az idézett novellarészlet a kisebbségi mint peremkultúra eddig ismertetett vonásait foglalja össze a szépirodalom diszkurzusában. Az elbeszélés szövegében kiemelt „félreeső” ugyanis a *perem* szinonimája ebben a kontextusban, Szutorisz pedig, aki belakja ezt a teret, a peremvidék mitikus hőse, aki valószerűtlenségében is valószerű, hiszen alakját, miként a „*félreeső* országrészt”, „a bizonytalan hovatarтоzás félhomálya” veszi körül. És beleíródott a *perem* szóba a történelem is a sorozatos és kiszámítható impériumváltásokkal, lázadásokkal és halálokkal együtt. És a nyelvek világa, a „legkülönbözőbb ágyakba” vezető négy nyelv, amelyek archaikusak, mert nemcsak innen szivárognak le hírek „csak módjával”, hanem ide is ritkán jutnak el a hírek, és a hírekkel a nyelv mindig megújuló formái.

A „*félreeső* országrészben”, mint a kultúra e különleges terében, minden egy időben „unikum” és „mulatságos kurva”. Sajátossága, megkülönböztető jegyei, miként Végel regényének és Domonkos hosszú versének megkülönböztető jegyei, nem a különbözésben, hanem a nehezen felismerhető és ezért gyakran elhanyagolható hasonlóságban rejlenek. És itt is a peremkultúra kialakította küszöb, amelyet Szutorisz úgy lép át, hogy lépésével a mitológiába, a „legénységi mitológiába” hatol be, az emlékezet kifürkészhetetlen tereibe.

Martin Heidegger azt kérdezi *A művészet és a tér* című írásában, hogy „Miről beszél a nyelv és a tér szóban?” Mivel a perem a tér egyik lehetséges alakja, én is megkérdezhetem, miről beszél a nyelv a *perem* szóban? Heidegger azt válaszolja, hogy „A tér-nyerés (Raumen) szól benne.” Majd így folytatja: „Ez azt jelenti: irtani, szabaddá tenni a vadont. A tér-nyerés hozza el az ember letelepülése és lakozása számára a szabadot, a nyíltat.” A kisebbségi mint peremkultúra itt ismertetett hátrányos helyzete is „tér-nyerés”, a „vadon”, más szóval a provinciális és banális irtása, hogy a peremlakó ember számára, Szutoriszok és mások számára elérhető legyen a szabad és a nyílt.

Ha így értem a kisebbségit mint peremkultúrát, akkor nyomban feltehetem azt a kérdést, amely a fenti gondolatmenetnek a háttérben

rejlik, hogy a Nyugat és a Kelet peremén kétszeresen is peremvidékként konstituálódott Közép-Európa vajon miért nem viszonyul nagyobb belátással és megértéssel a kisebbségi kultúrákhoz? Annál is inkább, hiszen a közép-európai kultúra, a közép-európai kultúrák peremkultúráként is értelmezhetők. Ezek a kultúrák önmagukat láthatnák meg, ha jól megnéznék maguknak a kisebbségi peremkultúrákat. A „jól megnéznék maguknak” pedig azt jelenti, hogy lemondanának uralkodó szándékukról a peremkultúrák felett. Ezáltal, ha más nem, legalább a központ és a perem, a többség és a perem közötti dialógus válna lehetővé. Ehhez legfeljebb még a másik nyelvét kellene megtanulni, amely nem is mindig idegen nyelv. A peremkultúra mostani helyzetéből ez akár túlzott elvárásnak is vehető.

A hátrány tehát valóban nem üresség és nem hiány. A hátrány megértése a beszélgetést teszi szabaddá: a kisebbségi mint peremkultúra hátránya „tér-nyerés” a dialógus számára.